

Ədəbiyyat ƏZƏTİ

www.edebiyatqazeti.com

ادبیات ترقی

20 may 2011-ci il № 18 (3769)

1934-cü ildən çıxır Qiyməti 30 qəpik

Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif məsələlərinin həllində məktubdan təbliğat və təsir vasitəsi kimi istifadə etmək XIX əsrin ortalarında geniş bir şəkil almışdı. Bu, M.F.Axundovun fəaliyyətində daha çox nəzərə çarpırdı. Özünün bir çox qabaqcıl, inqilabi-demokratik ideyalarını böyük ədib məhz məktublardan vasitəsilə də yayır və yaxşı nəticələr əldə edirdi. M.F.Axundovun bu ənənəsi sonralar davam və inkişaf etdirilmişdi. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində məktub - artıq kütləvi təsir vasitəsinə çevrilmişdi: mədəni

Dövrünün qabaqcıl, mədəni ziyalısı olan Fıridun bəy Köçərliyin də fəaliyyətində, müasirləri ilə əlaqəsində məktublaşma mühüm yer tutur. Onun təxminən 1884-1919-cu illəri, yeni otuz beş illik bir dövrü əhatə edən məktublardan Azərbaycan mədəniyyətinin müəyyən bir dövrünün bezi mühüm məsələlərini - təkcə Köçərliyin öz tərcümeyi-halını, ədəbi, pedaqoji

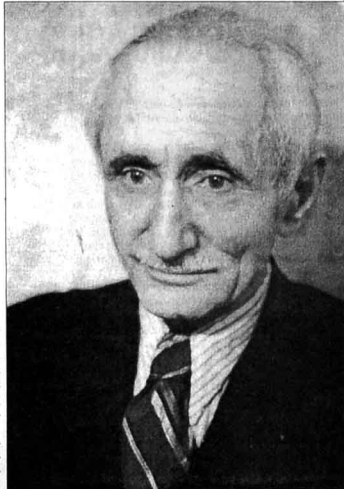
tün görkəmli azərbaycanlı ziyalıları, maarif və mədəniyyət xadimləri ilə yazırdı. Bu yolla o, həm öz fikirlərini yayır, həm də ədəbi həyatdakı yenilikləri, mətbuata çıxma bilməyən mətləbləri, müasirlərini "ürək sözlərini" öyrəndi. Bu isə çox mühüm bir məsələ idi. Şaiqə göndərdiyi məktublardan birində F.Köçərli aydın yazırdı: "Bizim bu əsrin sonunda ağzını açıb iki kəlmə söz danışmağa da izn vermirlər... Görək bir vaxt olar bizim

Fıridun bəy Köçərliyin Abdulla Şaiqə məktubları

Görkəmli ziyalılarımızın ağır, mürəkkəb şəraitdə belə ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz naminə dostluq əlaqələri heç də görüntü xarakteri daşmayıb. Onlar ürəklə, tam səmimiyyətlə əllərindən gələni əsirgəməmiş, necə deyərlər, "yoxu var etmişlər".

Ötən əsrin əvvəllərində millətin övladlarının təhsil ala bilmələri üçün ilk dərslərin hazırlanmasında, ədəbiyyat tariximizin yaradılmasında qələm dostları ilə əl-ələ verib çətin şəraitlərdə belə mümkün olanı etmiş, daha doğrusu, mümkün olmayanı mümkün etmişlər.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Kamal Talıbzadənin bu gün 130 illiyi qeyd olunan böyük ədib və pedaqoq, atası, həm də müəllimi Abdulla Şaiqin ədəbiyyat tariximizin yaradılması yolunda fədakarlıq göstərmiş Fıridun bəy Köçərli ilə birgə unudulmaz xidmətlərindən söz açan dəyərli qeydləri hamımıza, xüsusən də gənc nəsə çox şey demiş olur.

əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır və sürətlə məişətə daxil olurdu. Mədəniyyətin müxtəlif sahələrində çalışan ziyalılar açıq dəyə və yaza bilmədikləri mülahizələri, fikirləri, arzuları çox zaman məktub vasitəsilə bir-birinə çatdırırdılar. Odur ki, həmin dövr ziyalılarının dünyagörüşlərini, müasir ictimai-siyasi hadisələrə münasibətlərini və ümumən o zamanın bezi mübahisəli və dumanlı məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün məktublardan çox etibarlı sənədlərdir. Bu cəhətdən məktublardan toplamaq, öyrənmək, nəşr etmək, oxucuların istifadəsinə vermək vaxtı çatmış mühüm mədəni tədbirlərdən biridir.

fəaliyyətini deyil, ümumiyyətlə, həmin dövrün ədəbiyyatını, pedaqoji fikrini, təlim-təhsil, dil, əlifba məsələlərini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir.

F.Köçərliyin məktublarında bəhs olunan məsələlər müxtəlif və rəngarəngdir. Ancaq ədəbiyyat və maarif məsələləri burada əsas və mərkəzi yer tutur.

F.Köçərli dövrünün, demək olar ki, büt

də ağzımız açılar, dərdlərimizi açıq söyləyirik".

(Ardı 2-ci səh.)

(Əvvəl 1-ci səh.)

F.Köçərlinin arxivində müasirlərindən aldığı məktubların siyahısı saxlanılır. 1884-1919-cu illərdə yazılmış məktubların ümumi sayı 900-ə yaxındır. Siyahıdan aydın etmək olar ki, o, dövrünün qabaqcıl ziyalıların təxminən hamısı ilə məktublaşmışdır. Aşağıdakı rəqəmlərə diqqət edək: Eynalı bəy Sultanov - 20; C.Məmmədquluzadə - 22; N.Nərimanov - 2; M.Ə.Sabir - 2; Ə.Haqverdiyev - 5; N.Vəzirov - 4; H.Cavid - 4; H.Vəzirov - 47; U.Hacıbəyov - 14; Y.V.Çəmənzəminli - 6; Ömər Faiq - 23 və i.a.

Bu rəqəmlər F.Köçərlinin müasirləri ilə nə qədər sıx əlaqə saxladığını göstərməkdədir.

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid əldə etdiyi materialları böyük bir hissəsini məktublarla toplamışdır. Təkcə Sultan Məcid Qənizadə ona 78 məktub göndərmişdi. A.Səhətin isə onda şeir və tərcümələrlə dolu 27 məktubu var idi. Şair öz tənqidi dostuna eyni zamanda 32 səhifədən ibarət tərcümeyi-halını göndərmişdi ki, hazırda əldə olmayan bu qiymətli sənəddən o, şübhəsiz, yazdığı ədəbiyyat tarixinin üçüncü cildində istifadə etmişdi. F.Köçərli məktubları vasitəsilə o zaman ki ədəbiyyata, realizmin inkişafına çox güclü təsir göstərirdi. Onun bir çox müasirinə yazdığı məktubları görkəmli ədiblərin yaradıcılıq inkişafına az kömək etməmişdi. Məsələn, A.Səhət 1903-cü ildə Köçərli ilə, onun məktublarında irəliləyən fikirlərlə tanış olmasını özünün və dostu Sabirin yaradıcılığında inkişafda, epixonçu şeirin təsirlərindən uzaqlaşmalarına təsir edən qüvvətli amillərdən biri sayırdı. O, bir məqaləsində yazırdı ki, Sabir "şeir və şairə qiymət qoyan bir nəfəri görmək

le (söhbət F.Köçərliyə gedir - K.T.) bu tarixdən ciddi çalışmağa başlayır".

F.Köçərli-nin çox möhkəm əlaqə saxladığı, faydalı tənqid və məsləhətləri ilə yaradıcılığına təsir göstərirdi yazıqlardan biri də Abdulla Şaiq olmuşdur.

F.Köçərli ilə A.Şaiq arasında dostluq ilk dəfə qiyabi şəkildə, təxminən 1907-ci illərdə başlamışdı. Sonralar bu dostluq get-gedə möhkəmlənmiş, ailəvi yaxınlığa qədər gəlib çatmışdı. A.Şaiq 1912-ci ilin yayında bacısı Ruqiyyə və onun əri Mirzə Tağı ilə Gürcüstanın Menglis yaylağında F.Köçərli-nin ailəsi ilə birlikdə istirahət etmişdi. Bu görüş hər iki ailəni bir-birinə xeyli yaxınlaşdırmış, F.Köçərli ilə A.Şaiq arasındakı əlaqənin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu.

Məktublardan aydın etmək olar ki, F.Köçərli ilə A.Şaiq arasında möhkəm yaradıcılıq əlaqəsi var imiş, hər ikisi bir-birinə çox fəal yardım göstərmiş. Doğrudur, A.Şaiqın F.Köçərliyə göndərdiyi 24 məktubun heç biri əldə yoxdur. Ancaq F.Köçərli-nin məktublarından hər iki tərəfin qarşılıqlı şəkildə gördükləri işləri müəyyən etmək olar. A.Şaiq, dostunun üç cildlik "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabının nəşri ilə çox maraqlanı, ona bu işdə ciddi kömək göstərirdi. F.Köçərli öz cavan dostuna kitabın əhəmiyyətini izah edərək yazırdı: "Niyətim pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi xidmət etməkdir".

A.Şaiq bunu başa düşür, həm böyük zəhmət hesabına yaranmış ədəbiyyat tarixinin zənginləşməsi üçün yeni materialları göndərir, həm də "toz bası-bas qalmış" əsərlərin çapı üçün Bakı nəşrləri ilə əlaqə saxlayırdı.

F.Köçərli şair dostunun ədəbiyyat tarixinə və folklorla dair ona göndərdiyi materiallardan çox razı idi və bu materialları "Tarix" üçün əhəmiyyətini təkrar-təkrar qeyd edirdi. 14 sentyabr 1912-ci il tarixli məktubu bu cəhətdən xüsusilə eləmətdardır.

A.Şaiq F.Köçərliyə böyük ehtiram bəsləyirdi, onun ədəbi-tarixi mövqeyinə yüksək qiymət verirdi. Şairin XX əsrin əvvəllərində yazılmış şeir dəftərlərində F.Köçərliyə həsr olunmuş şeirlər vardı. Bundan başqa o, 1916-cı ildə "Doğru söz" qəzetində çap etdirirdi "İki kötük, yaxud iki fəmilinin məhvi" poemasını Firidun bəyə ithaf etmişdi. Məktublarda: "Lütf edib "Doğru söz"də dostunuza yad edibsiniz" - deyərək o bunu nəzərdə tuturdu. Şair dərsliklərində F.Köçərli-dən tez-tez istifadə etmiş, nəhayət, 1958-ci ildə onun haqqında kiçik bir xatirə də yazmışdı.

A.Şaiqın arxivində F.Köçərli-nin 13 məktubu vardır. A.Şaiq isə ona 24 məktub yazmışdı.

Məktublardan müəyyən etmək olar ki, F.Köçərli müasir ədəbiyyatı çox diqqətlə izləyirmiş, müasirlərinə dövrün ədəbi hadisələri haqqında mülahizələrini, tənqidi qeydlərini bildirməyi özünə borc bilirmiş. Məktubların hamısında əsasən ədəbiyyat, dil, maarif, ümumiyyətlə, mədəniyyət məsələlərindən söhbət gedir. Onların heç biri şəxsi səciyyə daşmır. İlk dəfə "Azərbaycan" jurnalında çap olunan məktublar F.Köçərli-nin ictimai-siyasi və ədəbi görüşlərini, eləcə də onun Abdulla Şaiqın ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün qiymətli sənədlərdir.

Məktublardan görünür ki, F.Köçərli cavan yazıçının mətbuatda hissə-hissə çap olunan "Əsrimiz qəhrəmanları" romanını, hekayələrini, pyeslərini və şeirlərini maraqla oxuyurmuş. Bu əsərlərdə tənqidi diqqətini cəlb edən cəhətləri onları Azərbaycana, milli həyata, xalqın güzəranına həsr olunmaları idi. 26 may 1911-ci ildə Qoridən göndərdiyi məktubda F.Köçərli bu cəhətlə

xüsusilə qeyd edir.

Realizmin əsas xüsusiyyətlərini bir müəllim kimi öz gənc müasirinə başa salan tənqidçi onu ərəb, fars və osmanlı sözlərini yerli-yersiz işlətdiyi üçün tənqid edir, canlı xalq dilini dəridən öyrənməyə çağırır.

Başqa bir məktubunda F.Köçərli "Dağlar sultanı" şeirinin müvəffəqiyyətini şairin realizmə sadıq qalması ilə, şeir "açıq dildə yazılması" və təsvirlərin "həqiqətə müğayir olmaması" ilə izah edir. O göstərir ki, şeir təsirli çıxmasına səbəb şairin öz ilhamını bilavasitə həyatdan alması olmuşdur; o gördüyü, duyduğu aləmi qələmə almış, bu isə təsvirlərin real, təbii çıxmasına səbəb olmuşdur.

F.Köçərli A.Şaiqın Sabirin ölümünə və "Dəftəri-hicran" adı ilə yenidən vəfat etmiş arvadına həsr etdiyi mənzumları həqiqi şeir nümunələri kimi, "dəruni və pak hissələrin" məhsulu kimi qiymətləndirirdi.

Məktublarda A.Şaiqın uşaqlar üçün yazdığı bədii əsərlər və dərsliklər haqqında maraqlı fikirlər vardı. O zaman məktəb səhnələrində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulan "Gözlə bahar" məktublarda "Bahar xanım" adı ilə getmişdir (görünür, ilk adı belə olmuşdur). "Gözlə bahar" pyesi haqqında yazırdı: "Qızlara bir pərdədə "Bahar xanım" ünvanında yazdığınız mənzumə bəd deyil, ondan yaxşı operetta əmələ gələr... Bu bərdə Üzeyir Hacıbəyovla məsləhət ediniz... "Bahar xanım" qızlar və uşaqlar üçün ən xoşagələ və münasib operetta ola bilər".

Məktublardan öyrənirik ki, A.Şaiq hələ 1908-ci ildən 3-cü-4-cü siniflər üçün dərsliklər tərtib etmə

mək fikrində imiş. F.Köçərli cavan müəllimin yeni təşəbbüsünü alqışlayır, ona bu işdə köməyini vəd edir, dərsliklər üçün yeni uşaq şeirləri yazdırmaq məqsədilə Mirzə

Ələkbər Sabirə müraciət etməyi məsləhət görür. O yazırdı: "Onun (Sabirin - K.T.) dəxi təbii-səlim olmağı məlumunuzdur".

Azərbaycan ədəbi dilini cənəbi dillərin təsirdən xilas etmək, öz təbii yolu ilə onun inkişafına nail olmaq F.Köçərli-nin tənqidçilik fəaliyyətində ayrıca yer tutur. Bir demokrat kimi o, ədəbi dilimizi ümumxalq dili əsasında inkişaf etdirməyə çağırır, bu sahədə ayınlıq yol verən yazıçılara aramsız tənqid edir. F.Köçərli göstərir ki, ədəbi dil ilə oxucu arasında sıx əlaqə yaratmaq üçün onu sadələşdirmək, xalqa yaxınlaşdırmaq lazımdır. Eyni fikirlərə onun A.Şaiqə göndərdiyi məktubların da geniş yer verilmişdir.

Məsələn, F.Köçərli A.Şaiqın 1912-ci ildə çap olunmuş "Gülzar"ını bir dərslik kimi bəyəndi. O yazırdı: "Gülzar"da təlim və tərbiyə layiq məlumat çoxdur. Belə ki, ali siniflərdə oxuyan şagirdlərə ən yarar və ən münasib kitabdır. Xüsusən onun üçüncü hissəsi mənə xoş gəldi..."

Ancaq bununla belə, F.Köçərli "Gülzar"da çap olunan bəzi bədii parçaların dilini kəskin tənqid edirdi. 10 fevral 1913-cü il tarixli məktubunda müəllifə məsləhət görür ki, dərsliyin ikinci çapında mütləq dil xətalərini islah etsin.

F.Köçərli-nin dil haqqında məktublarda mülahizələri çox səciyyəvidir: "Dünyada hər şey gündən-günə tərəqqi tapdığı surətdə dil bir halda saxlamaq olmaz. Dilə də lazımdır tərəqqi vermək" (14 iyun 1911). "Ana dilini yaxşı bilməkdən ötrü lazımdır Qasım bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif, İsgəndər ağa Şakir kimi milli şairlərin əsərləri oxunsun" (26 may 1911).

Abdulla Şaiq dostunun və müəlliminin məsləhət və tənqidlərlə əksərən razılaşır, onların çoxuna öz yaradıcılıq təcrübəsində əməl edirdi. O, sonralar "Köç" hekayəsinin dilini xeyli sadələşdirməli olmuşdu. Bununla yanaşı, gənc ədib başqa əsərlərini də müntəzəm olaraq F.Köçərliyə göndərirdi və ondan lazımi göstərişlər alırdı.

Maarif sisteminə nöqsanlar, bürokratism, çarizmin milli dilləri sıxışdırmaq siyasəti, müəllimlərin vəziyyəti kimi məsələlər də məktublarda bu və ya başqa dərəcədə öz əksini tapan məsələlərdəndir. F.Köçərli A.Şaiqın təlim-tərbiyə işlərindəki fəaliyyətinə çox həssas münasibət bəsləyirdi, pedaqoji görüşlərini təqdir edirdi. O, "Gülzar" bir dərslik kimi bəyəndi. A.Şaiqın tərtib etdiyi yeni proqram haqda fikri belə idi: "Proqramların cümləsindən ziyadə siz tərtib etdiyiniz mənə xoş gəldi. Əgər onda yazdığınız maddələrin cümləsinə əməl olunursa, anda sizin şagirdlərin suzu tamam etdikdə türkçə də gərəkdir yaxşı savadlı olsunlar; buna da mənim şəkkim yoxdur. Hər bir peşənin və elmin təlim və tərbiyəsində müəllimin vücudu böyük şərtir... Bizim lisan müəllimləri şagirdlərinə heç bir şey öyrətməyib, ana dilinin feyz və lətafətindən onları məhrum edirlər" (6 mart 1917).

Məktublarda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabının illərlə yaradılması prosesi, onun yazıldıqdan sonra necə təkmilləşdirilməsi, neçə cildəndən ibarət olması, nə üçün uzun illər çap olunabilməsi, alimin keçirdiyi həyəcanları da əks etdirilmişdi.

Məktublar F.Köçərli-nin öz şəxsiyyəti haqqında bəzi məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir. On üç məktubu oxuyub qurtardıqdan sonra insanın qarşısında çox mehriban, qayğıkeş, mədəni, çəkilən əməyə, zəhmətə qiymət qoymağı bacaran qədərşünas bir vətənpərvər, bütün varlığı ilə xalqa bağlı bir vətəndaşın surəti canlanır.

Firidun bəy Köçərli-nin Abdulla Şaiqə məktubları